

Ф і л о с о ф і я

УДК 161.11

Тетяна Іванівна Бондар

кандидат філософських наук, доцент

Київського університету ім. Бориса Грінченка

ЛОГІКА В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті на основі короткого екскурсу в історію виникнення та становлення логіки дається аналіз впливу соціально-політичних чинників на її статус та роль у суспільстві.

Ключові слова: логіка, інтелектуальна культура, раціональність, соціально-політичні чинники, соціальний статус, аргументація.

The article deals with the analysis of the influence of socio-political factors on logics status and its role in the society on the basis of short outline of logics foundation.

Keywords: logics, intellectual culture, rationality, social-political factors, social status, argumentation.

Сьогодні хвиля алогізму та ірраціоналізму заполонила нашу культуру. Незаперечним, на жаль, є факт падіння рівня культури мислення, раціонального міркування, зміння вести конструктивні діалоги. Нездатність і небажання багатьох членів суспільства до критичного аналізу тих чи інших ситуацій, відсутність навичок послідовного і обґрунтованого викладу власних думок, переконання своїх співгромадян раціонально-логічним способом і в сфері політики, і в інших сферах суспільного життя – це шлях від цивілізації до варварства. Така догматичність мислення, абсолютна довіра до авторитету і пошуки цих авторитетів, справжніх чи уявних, є характерною рисою людини тоталітарного суспільства, готової виконувати точно і беззаперечно накази своїх лідерів. Це – атавізм тоталітарного менталітету.

В сучасному суспільстві полеміка домінує над дискусією, оскільки метою є не пошук оптимального, раціонального рішення, а перемога у суперечці. Прагнення бути зрозумілим і розуміти самому немає і в помині. Більше того, спроба зрозумілої аргументації чи просто зрозуміла, зв'язана мова викликають агресію. Можна говорити про жахливе торжество логічного невігластва, відсутності будь-якої логічної культури – в побуті, в діловій активності, в політичному житті. Багато слів'я при відсутності аргументації по суті справи, невміння мислити конкретно, безвідповідальні рішення, нездатність узгодити закони, невміння і небажання шукати і визначати зміст понять, що відображують сутність тих чи інших предметів і явищ, нездатність визначити предмет домовленості чи суперечки, свою власну позицію. Логіка, що повинна гарантувати розуміння, розумне мислення, спілкування і дії, не тільки не сприймається, а навіть заперечується, відкидається [5, 56].

Подібна ситуація склалася не лише в нашій державі, а й у інших країнах пострадянського простору. Однак стурбованість з цього приводу виражаюти лише науковці, та й то переважно у Росії (Тульчинський Г.М., Соріна Г.В., Меськов В.С., Субботін А. А., Брюшинкін В. Н. та ін.). В Україні з'являються лише поодинокі праці вчених і педагогів, що намагаються привернути увагу суспільства до раціональності міркувань (Титов В.Д., Тягло О.В., Бандурка О.М.). Тому мета запропонованої статті – проаналізувати вплив соціально-політичних чинників на роль логіки у суспільстві та її соціальний статус.

Роль логіки як науки і навчальної дисципліни в той чи інший період історичного розвитку суспільства частіше за все прийнято пов'язувати з математикою, теорією пізнання, онтологією, риторикою. Е. Гуссерль пов'язує історію зародження логіки з історією грецької науки, яку необхідно було рятувати від софістичного скептицизму і суб'ективізму. Він вважає, що подальше існування науки залежало від можливості виявлення об'єктивних критеріїв істини. Е. Гуссерль підкреслює ідею практичної спрямованості логіки і стверджує, що "логіка є обов'язковою вимогою всіх наук, і цьому відповідає також, що логіка історично виростає із практичних мотивів наукової роботи" [2, 24]. На думку Ван дер Вардена, логіка Арістотеля оформляється на основі систематизації результатів, досягнутих в галузі математики. Але, як вважає Б.С. Грязнов, основні приклади взяті Арістотелем з природної розмовної мови, ґрунтуються на здоровому глупді, тому говорити про видобування силогістики з математики чи з науки взагалі неправильно. Джерело арістотелівської логіки, на його думку, треба шукати в політичному стані Афінської держави часів Арістотеля, в тій ролі, яка відводилася в державі ораторському мистецтву.

В епоху Арістотеля в Афінах ораторське мистецтво стає одним із інструментів прийняття найважливіших політичних рішень. Тому і було таким актуальним для держави, суспільства дослідити і систематизувати механізми впливу ораторського мистецтва на слухачів. Давні теоретики, на думку

Б. Грязнова, починають вивчати в мові структуру доведення, спростування, види доведення. Вони намагаються відслідкувати об'єктивні основи різних типів міркувань. Вони істинні завдяки своїй структурі, формі. Але вони є переконливі завдяки своїй структурі. Немає потреби займатися доведенням, коли нам дается пропозиція в формі: Якщо всі A є B і всі B є C, то всі A є C. Чи багато таких речень можна побудувати в нашій мові при деяких заданих умовах; чи всі вони однаково інтуїтивно очевидні? Якщо ж ні, то чи не можна неочевидні привести до форми очевидних, щоб тим самим розширити клас таких речень" [1, 239]. Отже, як сфера систематизації логічних міркувань розглядається політична практика ораторського мистецтва.

Як правило, статус цієї науки, вплив її на становлення культури мислення у суспільстві, рівень раціональності соціуму залежать передусім від соціально-політичних чинників, бо саме соціально-політичні пріоритети є визначальними для формування ціннісних установок суспільства, зокрема щодо освітнього ідеалу. Адже саме через систему освіти здійснюється трансформація суспільного досвіду, культури, формуються наукова картина світу особистості, світогляд, логіка міркування, орієнтована на доказ і обґрунтування.

Про домінуюче значення соціально-політичних чинників у виникненні та подальшому розвитку логіки, її статусі у науковому, освітньому, політичному, моральному, релігійному та правовому просторі свідчить вся тисячолітня історія її існування. Злети і падіння, періоди забуття і відродження в кінцевому підсумку визначалися потребами суспільства в раціональноті та можливостями, які надає це суспільство своїм громадянам:

1. Наявність публічної правової процедури розв'язання можливих зіткнень інтересів та суперечок, тобто певна політична та правова культура.

2. "Відкритість суспільства", тобто реальні контакти з людьми інших культур, коли людям, що говорять різними мовами, представляють різні культури та різні інтереси необхідно домовлятися про щось, а отже, потреба в діалозі і взаєморозумінні, основи яких закладаються логікою.

3. Найважливішою ж умовою і стимулом розвитку логіки та формування логічної культури в межах соціуму в цілому, а не лише в окремих його групах (наукових, політичних, релігійних та юридичних колах) є демократія.

Цей термін так часто вживається останнім часом, особливо за роки незалежності нашої держави, доречно і недоречно (частіше недоречно), що мало хто задумується над змістом поняття "демократія", що вже є одним із показників низького рівня культури мислення нашого суспільства, рівня його раціональності. Адже однією з головних умов логічно побудованого міркування є визначеність його понять.

Вже стало традиційним давати поняття "демократія" номінальне визначення – "влада народу", розуміючи демократію як вседозволеність, відсутність будь-яких норм і правил в різних сферах суспільного життя. На думку автора, при такому тлумаченні демократії за кадром залишається найважливіше – сама її суть. А суть ця полягає в тому, що дійсно демократичним може бути лише те суспільство, управління яким здійснюється через свідоме і вільне волевиявлення народу. Кожен громадянин має діяти саме так, а не інакше: не тому, що до нього застосовується сила примусу (фізичного чи економічного, "промивання мозку"), підкуп, а тому, що такими є його переконання, які становлять ядро світогляду людини. Управляти демократично – значить формувати відповідні переконання громадян, створювати ефективну систему аргументації, що передбачає високий рівень раціональності суспільної думки, його миспільської культури. Саме логіка є фундаментом формування логічної культури і вдосконалення суспільного інтелекту.

Тенденції суспільного розвитку у середні віки не сприяли формуванню самостійних творчих особистостей. Однак потреба в обґрунтуванні основного ідеологічного постулату – міфологеми одвічного існування Бога як основи і творця всього сущого, що реалізувалося у філософсько-богословських та часто близьких з точки зору їх риторичної досконалості диспутах відомих філософів і богословів стимулювала розвиток, хоча і у дещо деформованому вигляді (переважно дедуктивний метод побудови міркувань). Як навчальна дисципліна логіка в цей період посідала чільне місце в програмах тогочасних навчальних закладів. Вона входила до так званого тривіуму (поряд з граматикою і риторикою), що був фундаментом змісту тогочасної освіти. Граматика повинна була навчити говорити правильно, риторика – витончено, а логіка – будувати свою думку, а отже, і мову, так, щоб висновки у міркуваннях людини були обґрутованими і доведеними. "Культура разуму" підпорядковувалась теології, але будувалась на основі логіки.

Образ логіки, створений в праці французьких вчених А. Арно і П. Ніколя "Логіка або Мистецтво мислити" (логіка Пор-Рояля), що вийшла у XVII столітті, сприяв тому, що вона вже не покидала європейських гімназій та університетів. Її завданням було допомогти оволодіти теорією і практикою характерних міркувань в галузі релігії, юриспруденції, політики та повсякденного життя. Г. Лейбніц послідовно проводив ідею "всезагального характеру логічних форм", виділяючи при цьому два типи логіки – теоретичну (математичну, символічну логіку) та прикладну. Він вважав, що логічні закони споріднені із законами здорового глузду, а логічна форма структурує будь-які судження і створює передумови для побудови міркувань у різних сферах діяльності.

Критика логіки Арістотеля в епоху Відродження не заважає існуванню попередньої ідейної установки: логіка являється засобом обґрунтування будь-яких теоретичних міркувань. Але область цих міркувань змінилась, отже, повинна змінитись і логіка.

Однак критика логіки ніколи явно не було спрямована проти державної політики і теології, фундаментом яких слугувала логіка. Критика була безпосередньою орієнтована, спрямована на логіку, або на систему освіти. Це пояснюється тим, що при зрощенні, певним чином, логіки з державною політикою і теологією, критика логіки по суті виявлялась і критикою теології, і політики, тому що руйнувала те, на чому вони будувались. Адже безпосередньою критикою теології і політики була просто небезпечною для життя.

Уряд завжди "цикавиться перш за все тим, за допомогою чого він може справляти найсильніший та довготривалий вплив на народ". Саме система освіти була тоді (Середньовіччя), як і зараз, тією структурою, яка закріплювала подібний вплив. Таким чином, двояке становище університетів, з одного боку, і місце логіки в системі освіти – з іншого, створювали умови для того, щоб одягти скептицизм епохи Відродження в логічний "одяг". Адже в ньому критика богословсько-схоластичного стилю мислення і боротьба з ним приймала ніби завуальзований характер.

В культурі Нового часу логіка набула нового статусу, почала орієнтуватися на розвиток емпіричного знання. Ф.Бекон доводить, що зміна культури без зміни способу міркування та обґрунтування думок неможлива. Г. Лейбніц поступово проводив ідею "всезагального характеру логічних форм", виділяючи при цьому два типи логіки – теоретичну (математичну, символічну логіку) та прикладну. Він вважав, що логічні закони споріднені із законами здорового глузду, а логічна форма структурує будь-які судження і створює передумови для побудови міркувань у різних сферах діяльності. В епоху Просвітництва в енциклопедії Дідро логіка трактується як "ключ до наук" і "керівництво для знань людини".

В Україні логіка була обов'язковим предметом вивчення у Києво-Могилянському колегіумі, а потім – Академії. В 1850 р. філософія як навчальна дисципліна в університетах Російської імперії була заборонена, були ліквідовані філософські факультети (чомусь тільки в університетах православної орієнтації) і, відповідно, кафедри філософії, але логіка залишалась невід'ємною частиною університетської освіти, хоча викладати її мали право лише представники загальноуніверситетських кафедр богослов'я, тобто особи духовного чину. З 1859 р. логіку і філософію було дозволено викладати представникам світської науки [3, 21]. Актуальність і значущість логіки і риторики особливо зросли в другій половині XIX століття і були наслідком низки реформ, зокрема реформи судової системи, що привела до бурхливого розвитку судового красномовства і появи цілої плеяди видатних судових ораторів. В основу всіх підручників з логіки у Росії та у Німеччині було покладено систему логіки Х. Вольфа).

Початок ХХ ст. ознаменувався не тільки активною видавничою діяльністю, але й розробкою прийомів та способів розповсюдження і популяризації логіки. Про це можуть засвідчити підручники та навчальні посібники з логіки, що видавалися на конкурсній основі для середніх та вищих навчальних закладів. В цьому процесі особливо показовим є видання методичних посібників, навчальних програм та підручників для самоосвіти [3, 19]. Однак соціальні потрясіння початку ХХ ст. надовго затримали її подальший поступальний розвиток, надовго призупинили її подальше розповсюдження серед широких народних мас [3, 20]. В 1850 р. філософія як навчальна дисципліна в університетах Росії була заборонена і були ліквідовані філософські факультети (чомусь тільки в університетах православної орієнтації) і, відповідно, кафедри філософії, але логіка залишалась невід'ємною частиною університетської освіти, хоча викладати її мали право лише представники загальноуніверситетських кафедр богослов'я, тобто особи духовного чину. З 1859 р. логіку і філософію було дозволено викладати представникам світської науки [3, 21].

Після революції 1917 р. логіка довгий час переживала період забуття як навчальна дисципліна, оскільки була виключена з системи не лише шкільної, а й вузівської освіти. Інтерес до логіки як науки теж був значно звужений рамками ще нової на той час математичної (символічної) логіки і проявляли його головним чином фахівці математичної галузі. Полемічні ж прийоми, мистецтво аргументації, ефективного діалогу шліфувалися, відточувалися в системі партійної освіти.

Багато авторів останнім часом звертає увагу на той факт, що в 1947 р. викладання логіки було запроваджене "згори", постановою ЦК КПРС "Про викладання логіки та психології в середній школі" (Кобзар В.І., Тульчинський Г.Л. та ін.). Чому? Маловірогідно, що причиною стало лише звернення з листом до Й.В.Сталіна С.І. Поварніна. Причини такого рішення, очевидно, і тут треба шукати саме в соціально-політичних обставинах, що склалися в країні на той час. Перемога Радянського Союзу у Великій вітчизняній війні була здобута завдяки надзвичайним, титанічним зусиллям народу. Тими, хто переміг, озброєну за останнім словом тогоджаної техніки військову армаду, хто пройшов і проповз пів-Європи, побачив інший світ, інше життя, хто відчув себе переможцем – вже не можна було тримати у шорах страху, управляти, ставлячи на коліна. Народ відчув власну силу, переконався у власних можливостях. Потрібні були інші шляхи і інші засоби управління. Очевидно, саме тому в першу чергу вивчати логіку за вказівкою Сталіна мусили члени уряду і члени ЦК КПРС.

У подальшому інтерес до логіки та її соціальний статус знову зазнають змін. В межах даної статті немає потреби це раз повторювати загальновідомий факт, що відповідно до ідеології і політики партії, діалектична логіка визнавалась головною, яка "зінмає" собі формальну, або включає її в себе як свою елементарну частину (подібно до арифметики і вищої математики) – 1961-1989 рр. [5, 27]. Наприкінці 70-х років, згідно з дослідженнями, проведеними Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, логіка викладалася лише на гуманітарних факультетах університетів та в деяких педагогічних інститутах. Однак рівень логічної культури населення на той час підтримувався певною

мірою завдяки шкільним та вузівським курсам математики, і перш за все геометрії. Саме математика вчила послідовності думок, обґрунтованості висновків, не допускала суперечностей у міркуваннях. Вітчизняна логіка в радянські часи розвивалася не за рахунок внутрішніх, а за рахунок ряду зовнішніх чинників. Перш за все як субкультура, яка відігравала важливу роль у збереженні та розвитку вільнодумства, інтелектуальної та моральної самостійності. Логічне співтовариство в нашій країні в кінці минулого століття виконувало не власне професійну, а ще за все соціальну, якщо не соціально-політичну, роль. В першу чергу це стосується філософської логіки. Вона все далі відходила від філософії в бік математики, створюючи дещо штучну зону ідеологічно не заангажованого вільнодумства [5, 77].

Реальний соціальний статус логіки в нашому суспільстві на даному етапі його розвитку є незадовільним. Транзит від тоталітаризму до демократії, як показує досвід, не обов'язково має своїм кінцевим пунктом, підсумком реальну демократію. Атмосфера страху за своє становище, конформізму, суспільна анемія сприяє виникненню олігополії. Логічна культура залишається тут непотрібною. Рівень раціональності, логічної культури суспільства визначається і врешті-решт має відповідати тим потребам і запитам, що об'єктивно виникають перед суспільством на тому чи іншому етапі його розвитку. Такі запити ставить суспільству наука, практичні потреби матеріального виробництва. Це підтверджується історією розвитку наукового знання та логіки протягом століття.

Коротенький екскурс в історію становлення логіки як науки і навчальної дисципліни дає можливість пересвідчитися у невіддільності логогенезу від цілісного контексту соціальної та політичної діяльності [4, 241]. Проблеми владних верств суспільства у забезпеченні легітимності державного устрою, оптимального виконання управлінських функцій та формуванні соціальних суб'єктів, здатних забезпечити економічний і духовний процес соціуму, породжують потужні імпульси для розвитку і поширення логічного знання. Культивування раціональності в суспільстві стабілізує соціально-політичні процеси, дозволяючи пом'якшувати наслідки соціальних змін чи криз або й уникати останніх. Втрата суспільною думкою контролю над діяльністю як світської, так і духовної влади призводить і до падіння мислительної культури суспільства, його логічного тонусу.

Логічне знання є інструментом організації людського досвіду у відносно стійку систему. В реальній політиці, законодавстві, масштабних економічних проектах та їх реалізації, в сфері освіти не ставиться питання про взаємоз'язок задекларованого бажаного, необхідного і сущого. Скептицизм щодо декларованих політико-правових та соціально-економічних рішень не супроводжується самостійним продумуванням і врахуванням логічних наслідків, що випливають з передвиборчих обіцянок. В суспільстві досить низький "логічний статус". Логіка витіснена на периферію освіти. Наші економісти і політики не вивчають логіки, мають досить низький рівень логічної культури. Нечисленні логіки-професіонали рідко звертаються до аналізу сучасних актуальних суспільних проблем, а якщо звертаються, то використовують в своїх міркуваннях таку кількість формалізмів, що зрозуміти їх може лише інший логік-професіонал, але ніяк не економіст, юрист, соціолог чи політик. Необхідний tandem логіків та спеціалістів інших галузей.

Як свідчить історія, рівень логічної культури та ставлення до неї владних верств відповідає запитам суспільного устрою та характеру суспільних процесів. Недарма ж становлення логіки як науки відбулося в античному суспільстві перш за все завдяки демократії, яка вимагає такого правління, яке спиралося б не на силу примусу, не на варварський меч, а на силу переконання, на розум. Цей вплив здійснювався і здійснюється через мову як засіб матеріалізації думки. В логічних вченнях відображувались спроби розкрити силу промов, зрозуміти, у чому ж полягає ця сила, на чому ґрунтуються, показати, якими властивостями повинні володіти переконливі промови, здатні скликати слухачів на свій бік. Правильність мови, її зв'язаність, послідовність і доказовість вперше були визначені Демокрітом як логічність. Тому бурхливий розвиток ораторського мистецтва Давньої Греції, діалогізація спілкування стали тією рушійною силою, тим могутнім стимулом, завдяки якому саме там і саме тоді вся сукупність існуючих логічних знань була трансформована в цілісну стронку систему логічних категорій і законів. Праці Арістотеля стали завершальним етапом у становленні логіки як окремої філософської науки. Духовною та інтелектуальною основою розвитку науки і техніки змогло стати усвідомлення того, що світ єдиний, створений єдиною воєю за єдиним замислом і нам дана здатність спробувати уяснити деталі цього замислу. Роль інтелектуальної техніки виконувала логіка – одне із головних досягнень давньогрецької філософії.

За всієї абстрактності логіка – наука емпірична. Вона є узагальненням досвіду ефективної аргументації. Це зрозуміло кожному, хто читає аристотелівські "Аналітики", "Про категорії", "Про тлумачення". Відповідь на питання "для чого і чому виникає логіка?" залежить від відповіді на питання "коли і для чого людям потрібна ефективна (раціональна) аргументація?". І відповідь на це питання абсолютно очевидна: коли у людей є певні інтереси, коли вони можуть відстоювати та просувати їх публічно, обговорюючи з іншими людьми.

Логіка – ядро не тільки інтелектуальної культури. Логічно – значить раціонально, конструктивно, загально значимо, апелює до взаєморозуміння і загальноприйнятих правил міркування. Логічно – значить переконливо, тому що доказово, здатне реалізуватися, тому що істинне. Тому логічно – значить адекватно і відповідально, тобто перевірено і конкретно. Недаремно стойки так наближували логіку і етику. Логічна і моральна культури – дві сторони єдності людської свободи і відповідальності.

Логіка може бути потрібною тільки у вільному суспільстві з вільними людьми, де за допомогою права гарантується їх свобода і взаємна відповідальність. Логіка і право йдуть поруч. Наслідок, якщо він цивілізований, а не будеться на механічному аргументі, вибиванні та видушуванні дізнань і показів, суд, громадянське суспільство і правова держава – живе середовище живої логіки.

Вільна людина ставиться до іншої людини як до такої ж вільної, враховує її інтереси, вступає в діалог і відповідальні стосунки. І такий людині потрібна логіка. Самозванцю вона не потрібна. Його воля не обмежується свободою. Тому він неадекватний. Йому потрібні лише ідеї, лозунги і дії. Свобода волі як воля до неволі. А хто не з нами, той проти нас. Інші для нього – такі ж неадекватні самозванці, а тому і слухати їх, і говорити з ними немає потреби. В такій ситуації раціональна аргументація нікого не цікавить. "Ти начальник – я дурень, я начальник – ти дурень". Найефективнішим аргументом є "механічний жезл Івана Грозного, дубинка Петра 1, пістолети і бомби народовольців, вбивства на замовлення, ракет тощо [5, 58-59]. Видатний російський популяризатор логіки С.І.Поварнін, узагальнюючи нечесні прийоми ведення суперечки, звертає увагу на так звані уловки "механічного" характеру. Подібна аргументація є проявом не тільки полемічної неспроможності. Вона властива людям, що не володіють істиною, думки яких не адекватні реальності. Тому насилия над реальністю, над іншими людьми – єдиний їх доказ. Абсурдна свідомість породжує абсурдні аргументи і приводить до абсурдних дій.

Людина до цього часу не є господарем власного життя. Людина може стати здатною до самовизначення, діяти вільно, проявляти свободу вибору лише тоді, коли у неї є для цього об'єктивні умови. Тільки тоді людина стає здатною до самовизначення, до усвідомлення власних інтересів, до осмислення своїх стосунків з іншими людьми, відповідно – до відповідальних рішень і логічного мислення.

Логіка – це не тільки сукупність логічних теорій, численні і формальних методів, а й мистецтво. Вміння досліджувати умови та основні підстави різних конкретних міркувань, щоб в результаті переконатися у їх правильності чи неправильності, достатності чи недостатності – це теж справа логіки. Логіка – це квінтесенція єдності економіки і права, підсумок, результат, продукт їх як практики і гарантії свободи. Дійсна, не ефемерна логічна культура стає можливою лише внаслідок визначеності майбутнього людини, наявності свободи в її діях і помислах. Логіка вдосконалює апарат дедукції і розробляє такі логічні методи пізнання, як формування понять і побудова теорій. Завдання логіки полягає не тільки в тому, щоб описати, як із засновків здобуваються людиною чи комп'ютером (або як шукаються) доведення, а в тому, щоб обґрунтувати можливі способи міркування, методи пошуку доведень тощо. Логіка вдосконалює апарат дедукції і розробляє такі логічні методи пізнання, як формування понять і побудова теорій. Все більш потрібною стає не математична логіка, а традиційна – теорія і практика ефективної аргументації.

Логічна домінанта виникає у вільному і відкритому суспільстві, де важливі і тим паче найважливіші рішення приймаються на основі дискусій, переговорів і договорів, а не владними вождями, що підминають під себе не лише логіку, а й здоровий глузд. Логічна культура характеризується ясністю, прозорістю, зв'язністю та ефективністю міркувань. В її масовому вимірі культура мислення взаємодіє з усіма іншими видами культур – політико-правовою, економічною, науковою, моральною, релігійною і навіть художньо-естетичною тією мірою, якою ці культури мають раціональні компоненти. Головний резерв розвитку вітчизняної логічної культури, на нашу думку, знаходиться в системі освіти, оскільки саме вона спрямлює найбільший вплив на формування світогляду особистості.

Використані джерела

1. Грязнов Б.С. Логика, рациональность, творчество / Б.С. Грязнов. – М., 1982.
2. Гуссерль Э. Логические исследования. Прологомены к чистой логике / Э. Гуссерль. – СПб., 1909. – Т.1.
3. Кобзарь В.И. Логика в России последнего столетия: основные этапы и итоги / В.И. Кобзарь // Философские науки. – 2009. – № 4.
4. Титов В.Д. Логическое знание в его социокультурной детерминации (религиозный, правовой, политический контекст Древности и Средних Веков / В.Д. Титов. – Х.: Регионформ, 2004.
5. Тульчинский Г.Л. Логическая культура и свобода: логика в российском обществе XX-XXI столетий / Г.Л. Тульчинский // Философские науки. – 2009. – №4.